

Знання про соціальний конфлікт: абсолют чи відносність?

Віктор Котигоренко,
кандидат історичних наук,
доцент, вчений секретар
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

З часів давньогрецьких софістів увійшло в науковий дискурс поняття релятивізм. В гносеологічному сенсі його вживають, коли твердять про відносність будь-якого знання і заперечують момент абсолютно істинного у цьому знанні. Прихильників такого розуміння результатів наукового пошуку нарекли релятивістами.

Однак далеко не всі дослідники – релятивісти. До них не належать, очевидно, й відомі українські конфліктологи, автори цікавої, ґрунтовної, в теоретичному і праксеологічному сенсі корисної статті, опублікованої в першому числі журналу „Політичний менеджмент”. До такого висновку спонукає їхнє переконання в тому, що “свобода і демократія – це політика існування в конфлікті, це безперервний конфлікт”, а застосування іншими дослідниками “таких термінів, як “запобігання виникненню конфліктів”, “вирішення конфліктів” та “завершення конфліктів”... свідчить про незнання чи ігнорування закономірностей і тенденцій розвитку політичної сфери та повного нерозуміння природи, сутності і характеру політичних конфліктів, їх місця і ролі в суспільно-політичному житті” [1]. Автор цієї статті має сумнів в абсолютній істинності зацитованого постулата через свою прихильність до постулата іншого, можливо, також безсумнівного.

Згаданий постулат можна звести до трьох положень. Перше: будь-який здобуток наукового пошуку є суб'єктивним через суб'єктивну складову природи використовуваних джерел як таких носіїв інформації, що за своїм змістом не можуть охоплювати всієї багатоманітності властивостей і зв'язків реальної дійсності, є її абстрагованим відображенням, створюються людьми, отже пов'язані з особистісними баченням, вибором тощо [2]. Друге: дослідження також завжди суб'єктивоване теоретичними

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

конструктами, методом і методиками, які розробляє і використовує науковець, його світоглядом, освітою і досвідом, зовнішніми впливами і іншими чинниками. Серед них, зокрема, стереотипи в науці, які більшою або меншою мірою впливають на дослідника, коли він робить висновки. І навіть вільні від таких впливів висновки навряд чи можна вважати єдино істинними. Нарешті, третє: власне, й сама істинність може не вважатися обов'язковим критерієм або ознакою науковості будь-якого дослідження та його результатів. Тим більше, що критерії істинності міняються з плином часу [3]. В тому, що вітчизняна і зарубіжна наука ще не виробила всіма визнаного як єдиноістинне знання про природу, сутність і характер суспільних протиріч і конфліктів, можна переконатися, якщо проаналізувати публікації на цю тему. Такий аналіз і пропонується читачеві.

Сучасна українська конфліктологія, подібно до конфліктології всіх пострадянських країн, формувалась і розвивається під впливами спадщини радянського суспільствознавства, а також концепцій, що сформувався на Заході. Зокрема, й досі дається взнаки один з негативів науки радянської доби – її запізніле, порівняно із зарубіжною наукою, звернення до соціального конфлікту. Хоча здобутки західних дослідників час від часу й оприлюднювалися в СРСР [4], ставлення до їхнього доробку було традиційно упередженим [5], переважно через ідеологічний тиск з боку правлячого режиму. Феномен конфлікту якщо й становив інтерес для радянських вчених, то хіба що для спеціалістів з теорії систем (кібернетиків, механіків, радіоелектронників та ін.). Об'єкт-предметна сфера соціальної конфліктології обмежувалася переважно трудовими конфліктами всередині невеликих груп, міжособистісними або внутріособистісними конфліктами, дискусіями навколо проблем боротьби “нового із старим” тощо [6]. Хоча радянське суспільствознавство й декларувало універсалізм та всеохоплюваність дії закону єдності й боротьби протилежностей, однак теорія соціального конфлікту, який, по суті, мусив би визнаватися формою цієї боротьби, в СРСР опинилася на маргінесі дослідницької практики. Якщо не брати до уваги суто політичних причин, то таку ситуацію можна пояснити загальною спрямованістю теоретичних або теоретикоподібних, а почасти й псевдотеоретичних пошуків у бік моделювання майбутнього ідеального суспільства, в якому не повинно бути місця конфліктам між великими соціальними групами.

Така орієнтація була пов'язана з тим, що джерельна база теоретико-методологічних досліджень штучно обмежувалась працями “класиків марксизму”. А К. Маркс і Ф. Енгельс, як відомо, з усіх видів соціальних конфліктів головним предметом свого аналізу обрали саме класову боротьбу, визначивши її рушійною силою історичного розвитку. Зрозуміло, що у модельованому майбутньому суспільстві без класів не мало бути, відповідно, й класової боротьби. Адже остання, за висновком

К. Маркса, виростає на ґрунті класової і соціальної нерівності, панування одних суспільних верств над іншими [7].

Усі інші види конфліктів (у тому числі на національному й етнічному ґрунті) К. Маркс постулював як похідні від класових суперечностей, як специфічні прояви й способи боротьби між класами. Таке тлумачення проблеми підхопив і В. Ленін. Він вважав справжньою революцію лише таку, яка призводить до “класового зрушення” [8], а тому ставив національно-визвольну боротьбу у пряму залежність від “чистоти” боротьби пролетаріату проти загальноімперіалістичного фронту [9].

Несформованість в СРСР конфліктології як галузі знання і обмеженість наукових напрацювань з теорії конфлікту стали причиною того, що коли виникла суспільна потреба у відповідних прикладних дослідженнях, українське суспільствознавство виявилось невідповідним до них як теоретично, так і методологічно. Через це, зокрема, йому довелось орієнтуватися, а точніше – запозичувати теоретичні напрацювання зарубіжних соціологів і політологів. Однак, визнаючи непересічні наукові здобутки останніх, не можна лишити поза увагою суперечливість багатьох висунутих ними положень, різнобій у застосуванні ряду засадничих понять, у тому числі щодо природи й причин конфліктних ситуацій. Справедливі закиди на адресу молодшої вітчизняної конфліктології, що серед загальних її наукових проблем центральною постає проблема її предмета [10], не позбавлені сенсу і щодо багатьох зарубіжних досліджень відповідного спрямування. Адже дискусії навколо питання про сутність, джерела і причини конфліктів, про способи їх запобігання та розв’язання й досі не завершилися формуванням загальноприйнятної позиції.

Тільки від кінця 1980-х років проблема соціального конфлікту стає актуалізованим предметом вивчення радянських науковців, а після розпаду СРСР – науковців новоутворених держав. Праці ряду західних соціологів, спеціалістів з теорії конфлікту стають відомими радянській і пострадянській науковій громадськості у перекладах [11]. Теорія конфлікту починає активно опрацьовуватися російськими дослідниками [12]. Цій темі присвячено доволі помітний ряд дисертаційних розвідок [13]. Упродовж 1990-х років у Росії вийшли друком підручники і навчальні посібники з конфліктології [14]. В Україні проблемі конфлікту також присвячено ряд праць, у тому числі й навчальних [15].

У 1960-х роках, за спостереженнями американського політолога Р. Преторіуса, конфліктологи в США розділилися на дві школи: “школу консенсусу” і “конфліктну школу”. Окрім інших причин, це сталося під впливом дискусій між прихильниками висунутої Т. Парсонсом структурно-функціональної теорії та альтернативної конфліктної моделі суспільства Р. Дарендорфа [16].

Т. Парсонс вважав конфлікт соціальною аномалією, відхиленням від нормального розвитку суспільства, яке трапляється через посилення в

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

ньому соціальної диференціації, і чим ця диференціація масштабніша, тим глибшим стає розмежування людей за їхніми соціальними статусами і ролями, майновим, освітнім рівнем тощо. Результатом є соціальна напруга, що виливається у конфлікт, в якому сполучаються індивідуальні і групові дії та протидії, відбувається зіткнення як окремих індивідів, так і груп, до яких ці індивіди належать. Серед конфліктогенних чинників Т. Парсонс також виокремлював культурну диференціацію, яка відбувається одночасно з процесами інтернаціоналізації культурних чинників суспільного буття – моральних норм, інших духовних здобутків і регуляторів людських відносин тощо. Він вважав, що у багатьох випадках саме інтернаціоналізовані індивідуумами і групами культурні надбання, з одного боку, та явища культурної диференціації – з іншого ставлять перед людьми нездійсненні вимоги, підштовхуючи їх до конфліктів.

Ядром концепції Т. Парсонса проте було не стільки пояснення так званої “поведінки, що відхиляється” (її він вважав одним із суттєвих складників конфлікту), скільки розроблення системи засобів для запобігання такої поведінки. Головним серед цих засобів він вважав забезпечення “рольової інтеграції”, коли різні ролі, що виконуються, уможливають неконфліктний розвиток ситуації. “Рольову інтеграцію” Т. Парсонс розумів як підпорядкування ролей, дій, ціннісних орієнтацій особистості і окремих груп вимогам соціальної системи. Ці вимоги примушували соціальних суб’єктів адаптуватися не лише до самої системи, а й одне до одного. В результаті відпадала потреба у конфлікті як засобі роз’язання протиріч. Досягнення “узагальненої адаптивної здатності” Т. Парсонс бачив на шляху соціальної рівноваги, соціальної інтеграції за допомогою правових інститутів, релігії, звичаїв [17].

Якщо Т. Парсонс і його послідовники вважають соціальний конфлікт аномалією, то їхні наукові опоненти виходять із визнання такого конфлікту як неминучого і навіть позитивного явища. Одним з перших у американській політології на цьому наполягав Г. Зіммель. На його думку, конфлікт в середині групи допомагає зберегти її, бо регулює її як систему певних відносин, викриває ворожі емоції її членів, дає цим емоціям вихід. Тому конфлікт є явищем не тільки універсальним, а й таким, без якого суспільство нежиттєздатне. Г. Зіммель визначав конфлікт як феномен, призначення якого полягає у подоланні ситуації соціального дуалізму і досягненні своєрідної єдності, навіть якщо ця єдність здобувається знищенням однієї із сторін конфлікту. У цьому його позиція має багато схожого з марксовим розумінням єдності і боротьби протилежностей. Але докорінна відмінність між цими до певної міри подібними концепціями полягає в тому, що Г. Зіммель заперечував економічні причини соціальних конфліктів, вважаючи їх виявом властивих людині інстинктів ворожості [18].

Подібне ставлення до соціального конфлікту заявляє й Л. Козер. На

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

його думку, корисність конфлікту полягає в тому, що він допомагає становленню і підтриманню самототожності групи, сприяє зміцненню її ідентичності, а ворожість і взаємний антагонізм запобігають розмиванню кордонів між групами у соціальній системі, а відтак зміцнюють її [19]. Позитивні функції конфлікту прихильники цієї концепції вбачають також у стимулюванні соціальних змін, забезпеченні такого характеру суспільного розвитку, який допомагає його суб'єктам краще пізнати одне одного, тобто виконує тестуючу функцію. Нарешті, неминуче завершення конфлікту дозволяє повернутися його учасникам до початкового стану, що сприяє зміцненню стабільності системи [20].

Найповніше тезу про позитивну роль соціальних конфліктів розвинув у “функціональній теорії конфлікту” Р. Дарендорф. Центральним елементом конфліктної моделі суспільства, побудованої цим дослідником, є визнання жорсткої взаємозалежності між “конфліктом” і “системою”: без першого немає другого, а без другого – першого. В цьому аспекті позиція Р. Дарендорфа наближається до марксового розуміння соціального конфлікту (у марксовій лексичі – “класової боротьби”), як рушійної сили історії, але із суттєвим застереженням: якщо К. Маркс вважав соціальний конфлікт зіткненням правлячої меншості з пригнобленою більшістю, то Р. Дарендорф виходить з реалій другої половини ХХ століття, коли більшість досягла соціального добробуту. Вона егоїстично прагне зберегти існуючу систему і пропорції розподілу суспільних благ, ігнорує намагання інших отримати такий самий, як і в неї, статус, а отже заперечує громадянські права цих інших, що й призводить до конфлікту. Тому Р. Дарендорф в опублікованій 1988 року в Лондоні праці “Сучасний соціальний конфлікт” наголосив, що робоча назва видання була “Громадянські права, життєві можливості і свобода”. Тим самим він підкреслив свою зосередженість на тих проблемах, від яких залежить успішне розв'язання конфліктів. Головне для запобігання конфлікту, з позиції цього дослідника, полягає не у забезпеченні його учасників тими або іншими ресурсами, а в задоволенні їхніх домагань. Тобто йдеться про задоволення очікувань ініціаторів конфлікту на нову соціальну роль, якої вони позбавлені. Власне, саме у структурі “соціальних позицій і ролей” (наприклад, у підкоренні одних груп іншими, у несправедливому розподілі влади) полягає, на думку Р. Дарендорфа, специфіка соціальних конфліктів [21].

Концепція Р. Дарендорфа не позбавлена певної внутрішньої суперечливості. Вона тлумачить конфлікт як невід'ємний компонент нормального суспільного розвитку, водночас наділяючи суспільство двома обличчями: одне з них – гармонія і порозуміння, а друге – конфлікт і примушування. За формальною логікою, перше з двох слід було б, якщо неухильно дотримуватися концепції Р. Дарендорфа, визнати ненормальністю. Дослідник фактично сам собі суперечить, коли

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

стверджує, що конфлікти сприяють оновленню суспільних систем, але при цьому не заперечує необхідності розв'язання соціальних конфліктів, визнаючи, що у певних випадках конфлікти, наприклад, етнічні, можуть ці системи руйнувати [22].

Полеміка про суспільну функцію соціального конфлікту почалася одночасно із формуванням конфліктології як самостійного наукового напрямку [23]. І те, що ця полеміка не згортається, спонукає до постановки низки актуальних питань, відповідь на які важлива для визначення поняття соціального конфлікту та виокремлення його етапів, для типологізації цього явища тощо.

Насамперед, це питання про об'єктивну зумовленість, навіть неминучість конфліктів і доцільність їх запобігання та втручання у їхній перебіг. Відповідь тут особливо необхідна в разі визнання соціальних конфліктів позитивною складовою суспільного розвитку.

Досягнення більшої чіткості щодо суті поставлених питань бачиться на шляху з'ясування спільного і відмінного у змісті понять “протиріччя” і “конфлікт”. У виданій 1972 року колективній монографії американських соціологів «Розв'язання конфлікту: внесок у науки про поведінку» заявлено, що “конфлікт являє собою гумоподібне поняття, яке можна розтягувати у потрібних межах” [24]. Дійсно, розвиток конфліктології дав безліч визначень поняття “конфлікт”, у тому числі й “соціальний конфлікт”.

Марксистській традиції, у якій категорія “єдності і боротьби протилежностей” посідає одне з чільних місць, властиве рядопокладання понять “об'єктивність” і “протиріччя” (саме “протиріччя”, а не “конфлікт”). На Заході, за визнанням автора макросоціологічної теорії конфлікту Р. Колінза, “сучасна теорія конфлікту виникла як спроба створити неідеологічну версію марксизму з акцентом на багатовимірність” [25]. Проте результатом цієї спроби не стало категоріальне розведення “протиріччя” і “конфлікту”. “Мода” ж на визнання конфліктів позитивним явищем по суті закрила питання про необхідність співвіднесення “конфліктності” і “об'єктивності” (в сенсі неминучості, закономірності).

Звичайно, терміни “протиріччя” і “протилежності” в понятійному апараті західної соціології та політології існують (так, Р. Даренфорд застосовує термін “протилежності” для характеристики відношення між елементами, що, власне, й складає зміст будь-якого конфлікту) [26]. Однак там терміни “протилежності” і “протиріччя” не містять того категоріального навантаження, яке прийняте у марксистській діалектиці. В системі марксової діалектики суть протиріччя полягає в єдності і взаємозумовленості протилежних сторін і, водночас, у їх боротьбі та взаємозапереченні. У підсумку такого взаємовідношення протилежностей система стає саморухомим органічним цілим [27].

Спотворюючий вплив на таке загалом раціональне розуміння справила

знову ж таки марксистська упередженість щодо класових суспільств. Всередині них протиріччя кваліфікувались тільки як антагоністичні. Стосовно ж соціалістичного, а тим більше комуністичного суспільства, стверджувалось, що там протиріччя не набувають антагоністичної форми і можуть розв'язуватися шляхом свідомої суспільної дії [28]. Якщо відмовитися від такої політико-ідеологічної упередженості в оцінках, то позитивну функцію протиріччя як рушія соціального прогресу слід перенести на будь-які суспільства, визнати її універсальною. Щодо конфлікту, то він у марксистській теорії чітко відрізнявся від протиріччя і визначався як крайній випадок його загострення [29].

У пострадянських країнах, очевидно, не без впливів марксистської традиції, різниця між “протиріччям” і “конфліктом” проводиться досить виразно. У виданому в Україні “Політичному енциклопедичному словнику” конфлікт визначається як крайнє загострення суперечностей сторін, пов'язане з відмінностями їхнього становища в суспільстві й пов'язаної з цим реальної чи надуманої суперечності інтересів, цілей і цінностей, зіткнення та протиборство (протидія) певних систем [30]. Подібним до цього можна вважати визначення конфлікту як “зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів в умовах протиборства” [31].

Розрізняють “протиріччя” й “конфлікти” також ті дослідники, на кого справила вплив “конфліктна школа” західної політології, яка вважає одностороннім і звуженим тлумачення конфлікту як вияву соціальної патології і відводить цьому феноменові позитивну суспільну роль [32]. Явно під враженням моделі Р. Дарендорфа визначає конфлікт російський вчений В. Сперанський: “Конфлікти – це тип соціальної взаємодії, суб'єктами якого виступають індивіди, групи, організації. Вони являють собою нормальний аспект колективного життя, а не “патологічне відхилення” [33]. Фактично повторюючи дарендорфівську формулу, за якою “конфлікт може бути визначений і як соціальне відношення між двома або більшим числом сторін”, В. Сперанський, разом з тим, підкреслює, що умовою конфлікту як відношення має бути також реальна або позірна несумісність цілей цих сторін. У цьому зв'язку наголос робиться на тому, що соціальному конфлікту обов'язково передують соціальні протиріччя, несумісність інтересів учасників. На цій основі конфлікт визначається як одна з форм взаємодії людей, соціальних груп, спільностей та інститутів, при якій дії однієї сторони, зіткнувшись з інтересами іншої, заважають реалізації її цілей. Іншими словами, конфлікт – це прояв об'єктивних і суб'єктивних протиріч, що виражаються у протистоянні сторін [34].

Аналогічна оцінка суспільної ролі соціальних конфліктів дається іншими російськими авторами [35], зокрема В. Смирнягіним. Він також вважає соціальний розвиток неможливим без конфліктів і закликає до їх

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

тверезого сприйняття, яке мусить бути притаманним демократичному ладові, оскільки “без такого сприйняття конфліктів демократія просто не функціонує – хоча б тому, що державна влада виявляється надто нестійкою, якщо вона залежить від вибору громадян, постійно роздратованих неспроможністю властей покінчити з конфліктами раз і назавжди” [36]. Чинником суспільного розвитку поряд з конфліктом В. Смирнягін також називає протиріччя. Ці два феномени дослідник розглядає не як самостійні і самодостатні, а як ієрархічно залежні. Показуючи цю залежність, він наголошує, що “у строгому сенсі можна визначити поняття “конфлікт” як вид протиріч, який не може бути розв’язаний в існуючих легальних рамках і примушує сторони застосовувати силові дії для подолання цих рамок” [37]. Така логічна конструкція не здається бездоганною. В ній наслідок певних соціальних відносин (власне, конфлікт) постає одночасно і як його причина (тобто протиріччя, яке може призвести до конфлікту). Ряд авторів визначають соціальний конфлікт і як загострення протиріч, і як зіткнення сторін, думок, сил, і як відкриту боротьбу між індивідами, групами індивідів або організаціями [38].

Понятійне розмежування “протиріччя” і “конфлікту” простежується також в міркуваннях дослідників, які вважають конфлікт відхиленням у суспільному розвитку. Зокрема, автори виданої у Росії “Юридичної конфліктології” вважають, що “в цілому масштабна конфліктна ситуація свідчить про перебіг у суспільстві соціально-дезорганізаційних процесів, про короткотермінову або тривалу, більш менш глибоку, інколи незворотну дезінтеграцію найважливіших суспільних структур, які забезпечують стабільність даного суспільства або територіальної спільності”. В основі дезінтегративних дій учасників конфлікту лежать певні мотиви, а вони, у свою чергу, виникають з протиріч буття. Тому інакше конфлікт можна визначити, як “прояв об’єктивних або суб’єктивних протиріч, що проявляються у протиборстві сторін” [39].

Розмежування “протиріччя” і “конфлікту” не заперечує існування між ними тісної спорідненості, яка виражається насамперед у наявності між ними причинно-наслідкового зв’язку. Крім того, перше з названих понять позначає стабільний, а друге – динамічний аспект явища. Тобто, протиріччя – це ще не конфлікт, це свого роду “рухлива рівновага протилежностей”, вона тільки містить можливість переходу до конфліктного стану [40].

Г. Козирев, зокрема, у зазначених контекстах визначає конфлікт як різновид соціальної взаємодії, якою передбачаються дії сторін, спрямовані одна проти одної. Він зауважує: “В основі конфлікту лежать суб’єктивно-об’єктивні протиріччя, але ці два явища (протиріччя і конфлікти) не слід ототожнювати. Протиріччя можуть існувати тривалий період і не переростати у конфлікт. Тому необхідно мати на увазі, що в основі

конфлікту лежать лише ті протиріччя, причиною яких є несумісні інтереси, потреби і цінності. Такі протиріччя, як правило, трансформуються у відкриту боротьбу сторін, у реальне протиборство” [41].

Розрізнення “протиріччя” і “конфлікту” є важливою умовою типологізації конфліктів. Так, В. Овчинников вважає конфлікт “наслідком взаємодії неспівпадаючих між собою суспільних відносин, а оскільки ці відносини і їх конкретні прояви у соціальній системі практично безкінечно різноманітні, то конфліктна ситуація є швидше нормою, ніж патологією суспільного розвитку” [42]. Якщо прийняти таке розуміння і виходити з того, що сутнісно-якісні ознаки загального повинні визначати зміст і його конкретних проявів, то нормою слід визнати будь-який тип або вид конфлікту.

Щоб чітко усвідомити, які конфліктні ситуації є “нормою”, варто розглянути виокремлені конфліктологією типи конфліктів. Точніше – типи конфліктів, які трапляються у суспільстві, оскільки саме вони є об’єктом нашого дослідження. При цьому слід взяти до уваги ту обставину, що у визначенні сутнісних ознак, за якими можна було б здійснити більш-менш загальноприйнятну типологізацію або класифікацію конфліктів, серед науковців поки що немає спільної думки.

Сторонами конфлікту (конфліктантами) зазвичай є соціальні групи. Тому цілком обгрунтовано видається постановка соціального конфлікту в один ряд із конфліктами політичними та економічними як видами суспільного конфлікту, коли за основу типологізації береться сфера їх виникнення й перебігу [43]. На перший погляд, між соціальним і політичним конфліктом немає великої різниці: в обох випадках боротьба ведеться, як правило, між групами людей, які захищають свої інтереси. Так, “в широкому сенсі під соціальним конфліктом розуміють будь-який вид боротьби між великими соціальними групами людей, якщо вони переслідують якісь суспільно важливі цілі” [44]. З іншого боку, “у найзагальнішому вигляді політичні конфлікти є формою взаємовідносин між окремими особистостями, партіями, політичними групами, класами, державами” [45]. Політичний конфлікт виникає з приводу відносин влади і як такий реалізується через взаємодію політичних інтересів. Іншими словами, політичний конфлікт, як форма політичних відносин, характеризується відкритим зіставленням політичних інтересів та зіткненням соціально-політичних сил, що протиборствують, і дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади і власності [46]. До політичних можна віднести будь-який конфлікт з участю політичних акторів або з політичним звучанням [47].

Виділення суспільної ознаки конфлікту і, відповідно, поділ конфліктів на соціальні, політичні й економічні, застосовується не завжди. Так, є пропозиція об’єднати в один клас всі конфлікти за участю людини, а в

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

середині цього класу виділяти соціальні та внутріособистісні. Відповідно соціальні конфлікти діляться на міжособистісні, між особистістю і групою, між малими, великими і середніми соціальними групами, міждержавні, у тому числі між коаліціями держав. Подібною є типологізація, за якою виділяються такі рівні конфлікту, як внутріособистісний, міжособистісний, індивідуально-груповий, міжгруповий, організаційний, класовий, міжнаціональний, міждержавний [48].

За ознакою презентації інтересів чи потреб суб'єктів конфлікту пропонується ділити на ресурсні (коли об'єктом задоволення конфлікту є матеріальні, соціально-економічні ресурси), статусно-рольові (в яких учасники борються за відповідний соціальний статус або роль, яку вони хотіли б відігравати у суспільстві) та ідеологічні чи нормативні [49].

У межах цих типологізацій політичний конфлікт не виокремлюється. Це спонукає до припущення, що всі види політичного протистояння прихильники таких типологізацій відносять до конфліктів між соціальними групами чи між державами та їх коаліціями. Подібний підхід дещо звужує можливості співвіднесення конфліктів за їхньою суспільною сутністю і за рівнем прояву. Водночас він відзначається великою мірою відповідності щодо предмета соціального конфлікту, дозволяє диференціювати конфлікти у суспільних відносинах за цілями, інтересами і потребами їх учасників. А це – ті ознаки, які відображають природу і причини боротьби між соціальними групами – соціальними, політичними, професійними, етнічними та іншими.

Поєднання розглянутих випадків розрізнення суспільної сфери конфліктів та їхнього рівня організації дає можливість для більш чіткої типологізації кожного конкретного конфліктного явища. Завдяки цьому дослідник отримує значно ширший діапазон термінів, якими можна описати те або інше конфліктне протистояння, водночас уникаючи невинуватих спрощень. Приміром, типологізація конфліктів за інтересами їх учасників – економічними, політичними, побутовими, культурними, соціальними – мала наслідком віднесення міжнаціональних конфліктів до політичних [50]. Однак міжнаціональний конфлікт є явищем значно багатограннішим і не вичерпується суто політичною сферою. Така типологізація взагалі може обмежитися виділенням конфліктів внутріособистісних, міжособистісних, групових (між малими неформальними групами), внутріколективними, міжгруповими (між великими соціальними групами) [51], і в межах такого переліку ті види конфліктів, у яких поєднано різні ознаки, розчиняються, губляться. Однак кожний вид суспільного конфлікту у поєднанні з тим або іншим рівнем його вияву дає нові різновиди. Так, у межах політичного конфлікту можуть бути виділені конфлікти, наприклад, етнополітичні, еколого-політичні, адміністративно-політичні, економіко- або фінансово-політичні, територіально-політичні, партійно-політичні [52]. І цим переліком

варіантність політичних конфліктів не вичерпується. Спрощення типологізації конфліктів не може не позначатися на якості їхнього аналізу, з'ясуванні особливостей, мотивів поведінки учасників, визначенні усіх компонентів, які складають той або інший конфлікт як специфічну систему взаємовідносин.

Для оцінки суспільної ролі конфліктів важлива також їх класифікація за формами прояву. Це може бути розрізнення конфліктів за тривалістю – приміром, на швидкоплинні та хронічні. Крім того, конфлікти можуть розрізнятися за характером дій конфліктантів. Адже соціальні та інші суспільні конфлікти – це не просто протистояння сторін. Це такі протистояння, при яких сторони погрожують одна одній, прагнуть захопити одна в одній територію, ресурси тощо, причому роблять це у такий спосіб, що боротьба набуває форми атаки з одного боку і оборони – з іншого [53]. В тих випадках, коли для досягнення цілей боротьби конфліктантам бракує правових підстав, або коли ці підстави свідомо і відверто ігноруються протилежною стороною, нерідко останнім аргументом виступає сила. Відповідно конфлікти можна ділити на насильницькі і мирні, розуміючи під останніми також боротьбу, але без намагання фізично вплинути на протилежну сторону.

Якщо погодитися з тим, що конфлікт є нормою в суспільстві, що він має позитивну функцію, то таку оцінку належало б поширити і на ті випадки, коли він переходить у насильство. Тобто суспільна роль загального феномена має бути визнана і за його конкретним проявом. Однак випадки насильницького, збройного розв'язання спірних питань скрізь у світі викликають осуд. Навіть якщо цей осуд є не більше, ніж даниною загальнолюдським вимогам, він однаково є показовим, бо підтверджує вкоріненість у світові відносини принципів гуманістичної моралі, несприйняття насильства.

Виходячи з цього, правомірно поставити питання про чіткіше розмежування тих складових суспільного розвитку, які визначають його прогресивну спрямованість. У цьому контексті важливо досягти згоди щодо того, чи визнавати позитивними складовими власне конфлікти, чи протиріччя, на ґрунті яких ці конфлікти виникають? Постановка питання у такій площині вимагає прийняття позиції, що протиріччя і конфлікти є взаємопов'язаними, але різнопорядковими явищами. Саме протилежності мають бути визнані об'єктивним явищем у суспільстві, тоді протиріччя між ними сприйматимуться, як рушійна сила прогресу. Якщо дотримуватись такого розуміння, позитивна суспільна функція має бути беззастережно визнана винятково за протиріччям. Конфлікт же як кризову форму боротьби протилежностей слід віднести до відхилень від нормального еволюційного розвитку.

Являючи собою кризу у соціальних відносинах, конфлікт робить їх розвиток непередбачуваним, ризикованим, значною мірою хаотичним.

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

Тим самим він заважає підготовленій попереднім ходом історії трансформації одних суспільних явищ в інші; нові суспільні форми, продуковані конфліктом, маючи кризову природу, не є гарантовано оптимальними і прогресивними для конкретних умов. Навіть компроміс як найбільш гуманістичний спосіб вирішення конфлікту найчастіше має своїм результатом збіднення найкращого варіанту розвитку заради примирення з гіршим варіантом, і почасти лише тому, що останній є агресивнішим. Тому навряд чи можна визнати переконаливою так звану амбівалентну оцінку соціального конфлікту, прихильники якої виходять з того, що “в цілому соціальний конфлікт виконує позитивну функцію тоді, коли він сприяє соціальному прогресу. Але навіть тоді, коли конфлікт сприяє цьому, необхідно зважати на втрати, які завжди так чи інакше супроводжують життя суспільства. Ці втрати зачіпають як матеріальну, так і моральну сферу. Враховуючи це, не можна ігнорувати того, що кожний конфлікт має також негативну функцію” [54]. Конфлікти, безумовно, прискорюють розв’язання протиріч. Але, вигравши завдяки їм “у часі”, суспільства здебільшого програють “у роботі”, тобто у вдосконаленні того, що впливає з логіки еволюції.

Заперечення позитивної функції суспільного конфлікту у розв’язанні об’єктивних протиріч спонукає до пошуку такої форми взаємодії та виявлення протилежностей, яка відповідала б потребам поступального розвитку суспільства. Продуктивним у цьому сенсі виглядає зауваження Л. Козера, що Т. Парсонс рідко вживав термін “соціальний конфлікт”, віддаючи перевагу термінам “напруга”(strain) і “тертя” (tension) [55]. Термін “напруга” видається найбільш адекватним визначенням прогресочинної форми взаємодії протилежностей. Напругу, з одного боку, можна вважати нормальною та об’єктивно зумовленою, а тому неминучою, а з другого боку, її можна співвіднести з тим етапом зародження і розвитку конфліктної ситуації, коли ця ситуація ще не набула форми власне конфлікту – відвертого протиставлення сторін.

Серед конфліктологів практично немає розходжень у визнанні того, що конфлікт у своєму зародженні й розвитку проходить кілька етапів. Насамперед вирізняють латентний і відкритий періоди конфлікту. Р. Дарендорф, приміром, говорячи про протилежності як основу конфлікту, ділить їх на об’єктивні (“латентні”) і суб’єктивні (“явні”) [57].

Латентний період вважають ще передконфліктом. У цій фазі відбувається виникнення об’єктивно зумовленої проблемної ситуації, її усвідомлення носіями чи виразниками протиріч, робляться спроби вирішити проблему шляхом досягнення згоди, тим більше, що у цей час ще зберігаються зовнішньо обережні взаємини. Частина авторів не вирізняє проміжних фаз між латентним і відкритим (власне конфліктом) періодами. Інші бачать перехід від латентної стадії до відкритої більш структурованим: спочатку настає демонстраційна фаза, сповнена

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

суперечками й висловлюванням взаємних претензій та аргументів – відбувається “вербальний конфлікт”; слідом іде латентно-агресивна фаза, коли у сторін нагромаджується потенціал агресивних настроїв і почуттів одна до одної, виношуються плани завдання ударів тощо; нарешті настає демонстративно-агресивна фаза (власне конфлікт): кожна із сторін відкрито декларує свої наміри вдатися до рішучих дій і підтверджує це своєю поведінкою. Саме у цій фазі трапляються інциденти, які провокують відкрите зіткнення та ескалацію протиборства і ведуть до наступної фази – власне конфлікту як боротьби на знищення (фізичне, політичне абощо) супротивника аж до настання кульмінації, яка завершується або повною перемогою однієї із сторін, або компромісом у випадку балансу сил [57].

У будь-якому разі латентне нагромадження і навіть загострення протиріч, що виникли об’єктивно, саме по собі ще не є конфліктом. Спочатку відбувається зростання соціальної (політичної чи економічної) напруги, тобто формується такий стан системи, коли виникає і розвивається суперечливість інтересів та дій і відносин людей, соціальних груп та інститутів, коли в суспільстві посилюються протилежні тенденції, проявляється суспільне невдоволення [58]. Така форма прояву суспільних протиріч хоча й несе в собі зародки кризи, дестабілізації соціальних зв’язків, загалом позитивно впливає на стан соціуму, змушує його звернути увагу на нагальні проблеми, не дозволяє впасти у застій. Звичайно, йдеться про напругу не як вульгарний скандал, а як більш високий тонус цивілізованого суспільного дискурсу і підвищену занепокоєність результатами розвитку та майбутніми перспективами.

Наповнення поняття “напруга” може мати й інший зміст порівняно з вищевикладеним. Соціальною напругою можна називати також кризову ситуацію, ознаками якої є не лише зіткнення поглядів, а й екстремістські дії, наростання невдоволення аж до агресивності, психічної втоми і роздратованості, коли стан масового психозу переходить у стихійні масові дії [59]. Втім, подібним ситуаціям, мабуть, більше пасують такі визначення, як “суспільна криза” або “морально-політична криза” суспільства. Такий стан насправді є “передднем” відкритого конфлікту. Як і конфлікт, його можна віднести або до аномалій (за парсонівським критерієм), або до нормального, позитивного за своїми наслідками явища (якщо керуватися дарендорфівським критерієм).

Методологічним засобом умовного “примирення” цих двох підходів могло б бути розведення понять “протиріччя” (як об’єктивна розбіжність інтересів суспільних суб’єктів) і власне “конфлікт” (як конкретна суб’єктна дія, спрямована на реалізацію певного інтересу). Суперечність або ж протиріччя інтересів існує й розвивається всередині того чи іншого соціуму і тривалий час може не помічатися, не актуалізуватися, тобто розвиватися у латентній формі. Ця обставина зумовлює доречність корекції відомих політологічних схем розвитку конфліктів. Як було показано вище, майже

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

кожна з цих схем визначає першою фазою конфлікту латентну фазу, у якій відбувається його визрівання. Цю фазу варто винести за межі схеми розвитку конфлікту і позначити як передконфліктний стан міжгрупових взаємин. В якості початкової фази розгортання власне конфлікту доцільно розглядати демонстраційну фазу, у якій з'являється намір однієї або більше сторін до конкретної політичної чи іншої активної дії.

Запропоноване уточнення видається важливим для розроблення оптимальної тактики регулювання міжетнічних взаємин. До початку конфлікту, в період латентного розвитку протиріч, слід уникати тих методів втручання в ситуацію з боку суб'єктів управління конфліктом (за О. Картуновим та О. Маруховською, це – держава, її органи, незалежні посередники [60]), що їх потребує власне конфлікт. Передчасне застосування в доконфліктній стадії методів, які є ефективними при втручанні в конфлікт, що вже став реальністю, може спровокувати сторони (носіїв протилежних інтересів) до демонстрації рішучості і непоступливості, тобто до вступу у першу фазу справді конфліктної боротьби.

Вважається, що “сучасна соціологічна і політична конфліктологія суттєво доповнює концепцію демократичного суспільства теорією і політичною технологією попередження конфлікту, а також його використання в інтересах розвитку і вдосконалення політичних і суспільних відносин” [61]. Якщо це твердження й істинне, то його істинність, мабуть, також є релятивною, або ж відносною.

Література:

1. **Картунов О., Маруховська О.** І спокій тільки сниться! // Політичний менеджмент. – 2003. - №1. – С. 102 – 103.
2. Див.: **Варшавчик М.** Джерело історичне // Джерелознавство історії України. Довідник. Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1998. – С. 40 – 42.; **Котигоренко В.** Достовірність джерела // Там само. - С. 43.
3. Про це див.: **Кезин А. В.** Научность: эталоны, идеалы, критерии. Критический анализ методологического редукционизма и плюрализма. – М., 1985. – С. 28 – 31.
4. Зокрема, ще на початку 1970-х років було перекладено і оприлюднено відповідну статтю американського соціолога Т. Парсонса (Див.: **Парсонс Т.** Общий обзор // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972). Про відставання радянської науки у вивченні соціальних конфліктів свідчили й реферативні огляди зарубіжної літератури (Див., зокрема: **Обершелл Э.** Теорія соціального конфлікту / / Общественные науки за рубежом: Реферативный журнал. Серия “Философия и социология”. – 1979. - №4. – С. 150 – 152).

5. Як приклад, див.: **Доронина Н. И.** Буржуазные исследования международного конфликта: Критический анализ методологии исследования. – М., 1981; Зарубежные исследования конфликта в системе социалистических общественных отношений. Вопросы теории и методологии (Сборник научных трудов). – М. 1989; **Клюгель И.** Обострение социальных антагонизмов и буржуазные теории систем и конфликтов // Современный антикоммунизм: критика новейших течений. – Минск, 1979. – С. 67 – 81; **Луков В.** Теоретические основы концепций буржуазной конфликтологии // Материалы научной конференции «Критика современных буржуазных, реформистских и ревизионистских концепций в области идеологии, этнологии и права». – М., 1976. – С. 25 – 39; **Нечипоренко Д. А.** Буржуазная «социология конфликта». – М., 1982; **Семенова Л. А.** К проблеме построения общей теории конфликта в американской буржуазной социологии // Социология и идеологическая борьба: Критический анализ буржуазных социологических концепций. – М., 1978. – С. 40 – 55; **Фомина В. Н.** Социальный конфликт в концепции постиндустриального государства Алана Турэна // Критика современной буржуазной социологии. – М., 1990. – Вып. 1.

6. Як приклад можна навести: Взаимодействие в конфликтной ситуации. Некоторые факторы, определяющие ход взаимодействия // Вопросы теории и методов социологических исследований. – М., 1976. – С. 319 – 342; **Гришанова Н. А., Семенова Л. А.** Некоторые аспекты социологической теории конфликта // Вопросы теории и методов социологических исследований. – М., 1974. – С. 116 – 125; **Дружинин В. В., Конторов А. С., Конторов М. Д.** Введение в теорию конфликта. – М., 1989. **Маркс К.** Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е. Т. 4. – К., 1959. – С. 94.

7. **Маркс К.** Злиденність філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Вид. 2-е. Т. 4. – К., 1959. – С. 94.

8. **Ленін В. І.** Класове зрушення // Ленін В. І. Повне зібр. тв.-Т. 32. – К., 1973. – С. 375.

9. **Ленін В. І.** Підсумки дискусії про самовизначення // Там само. – Т. 30. – К., 1973. – С. 38.

10. **Здесенко А. П., Щедрін В. С.** Про деякі проблеми викладання конфліктології // Система неперервної освіти: здобутки, проблеми. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 28 – 31 жовтня 1996 р. У 6-ти кн. – Чернівці, 1996. – Кн. 6; Проблеми сучасної конфліктології. – С. 27.

11. Серед них можна назвати: **Вебер М.** Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Практика. – К., 1998. – С. 104 – 157; **Дарендорф Р.** Современный социальный конфликт // Иностранная литература. – 1993. – №4; Его же, Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования – 1994. – №5;

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

Диксон Ч. Конфликт: Семь шагов к миру. – СПб., 1997; **Козер Л.** Функции социального конфликта. – М., 2000; **Колінз Р.** Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №6; **Меритон Р., Мид Дж., Парсонс Т., Шюц А.** Американская социологическая мысль. – М., 1996; **Парсонс Т.** Система современных обществ. – М. 1998; **Преториус Р.** Теорія конфлікту // Полис – 1991. – №5; **Скотт Д. Г.** Конфликты и пути их преодоления. – К. 1991; **Тернер Дж.** Структура социологической теории. – М., 1985. – Ч. II: Теория конфликта; **Фишер Р., Ури Р.** Путь к согласию или переговоры без поражения. – М., 1990.

12. Теоретичні напрацювання російських соціологів і політологів викладені у ряді монографій і статей: **Глухова А. В.** Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). – М., 2000; **Дудченко В. С.** Онтосинтез конфликта (к методологии исследования) // Социологические исследования. – 1996. – №10; **Желтухин А. И.** Социологическая концепция конфликта // Социологические исследования. – 1994. – №4; **Здравомыслов А. Г.** Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М., 1995; **Краснов В. И.** Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. – 1992. – №6 – 7; **Клементьев Д. С.** К теории социального конфликта и управление дезинтеграционными процессами // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 1995. – №4; Модернизация в России и конфликт ценностей. – М., 1994; **Найденова Л. И.** Социологические теории конфликтов и их разрешение // Социально-политический журнал. – 1994. – №1 – 2; **Овчинников В. С.** Политические конфликты и кризисные ситуации // Социально-политические науки. – 1990. – №20; **Руткевич М.** Природа конфликта // Свободная мысль. – 1994. – №6; **Сперанский В. И.** Конфликт: сущность и особенности его проявления // Социально-политический журнал. – 1995. – №3; **Фельдман Д. М.** Политология конфликта. – М., 1998; Юридическая конфликтология. – М., 1995.

13. Див.: **Анцупов А. Я., Прошанов С. Л.** Конфликтология: междисциплинарный подход, обзор диссертационных исследований. – М., 1997.

14. **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** Конфликтология: Учебник для вузов. – М., 1999; **Бабосов Е. М.** Конфликтология. – Минск, 1997; **Громова О. Н.** Конфликтология. – М., 1993; **Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С.** Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993; **Козырев Г. И.** Введение в конфликтологию. – М., 1999; Конфликтология: Учебник для студентов. – СПб., 1999; **Лебедева М. М.** Политическое урегулирование конфликтов. Подходы, решения, технология: Учебное пособие. – 2-е изд. – М., 1999; Основы конфликтологии: Учебное пособие /Под. ред. В. Кудрявцева. – М., 1997; **Уткин Э. А.** Конфликтология: теория и практика. – М., 1998.

15. **Балинський І.** Естетика конфлікту // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/n16/texts/balynsk.htm>; **Бандурка А. М., Друзь В. А.** Конфліктологія. – Харків, 1997; **Грушевська С.** Конфлікт: етико-психологічний аналіз / К., 2000; **Данильян О. Г.** Соціальні протиріччя: Сущність, типологія, форми проявлення. – Х., 1998; **Даніліян О. Г.** Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: Методологія дослідження та розв'язання. – Х., 1998; Демони мира и боги войны: Соціальні конфлікти в посткомуністическом мире. – К., 1997; **Ішмуратов А. Т.** Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфліктів. – К., 1996; Конфліктологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів юридичної спеціальності // За ред. Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Харків, 2002; **Мацієвський Ю.** Політична конфліктологія: що та як вивчати? // <http://www.icsai.kiev.ua/lp/a5.htm>; **Пойченко А. М.** Конфлікти і політична діяльність. – К., 1996; Природа, феноменологія и динамика конфликтов в современном мире: Тезиси докладов Международной научно-практической конференции. – Черновцы, 1997. – Ч. 2.; Система неперервної освіти: Здобутки, пошуки, проблеми. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 28-31 жовтня 1996р. Кн.6: Проблеми сучасної конфліктології. – Чернівці, 1996; **Федорович Х.** Альтернативне розв'язання конфліктів як феномен комунікації та його демократичне значення // Філософська і соціологічна думка. – 1999. – №5.
16. **Преториус Р.** Теория конфликта // Политические исследования. – 1991. – № 5. – С. 139.
17. **Бобосов Е. М.** Конфліктологія. – Минск, 1997. – С. 38 – 41; **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** Конфліктологія. – М., 1999. – С. 70.
18. Див. у: **Козер Л.** Функции социального конфликта / Пер. с англ. – М., 2000. – С. 60; **Бобосов Н. М.** Указ. соч. – С. 16; **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** – Указ. соч. – С. 68 – 69.
19. **Козер Л.** Указ. соч. – С. 58.
20. Див. у: **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** – Указ. соч. – С. 70 – 71.
21. **Дарендорф Р.** Современный социальный конфликт: Фрагменты из книги // Иностранная литература. – 1993. – №4. – С. 236 – 242; Див. у **Степаненкова В. М.** Понятие социального конфликта в теории Р. Дарендорфа // Социологические исследования. – 1994. – №5. – С. 141 – 142.
22. Див. у: **Бабосов Е. М.** Указ. соч. – С. 32 – 36.
23. **Запрудский Ю. Г.** Социальный конфликт (политологический анализ). – Ростов-на-Дону, 1992. – С.9 – 39.
24. Цит. за: **Ачкасова В., Дука А.** Региональная политическая власть: элитные конфликты и возможности соглашений (Санкт-Петербург в период трансформации системы) // Эволюция взаимоотношений центра и регионов России: от конфликтов к поиску согласия. – М., 1997 – С. 192.
25. **Колінз Р.** Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології /

**Знання про соціальний конфлікт:
абсолют чи відносність?**

Віктор Котигоренко

- / Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №6. – С. 82.
26. Див.: **Степаненкова В. М.** Указ. соч. – С. 141.
27. Философская энциклопедия. – М., 1967. – Т.4. – С. 403, 404.
28. Там само. – С. 405.
29. Философская энциклопедия. – М., 1964. – Т.2. – С.55.
30. Політичний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К., 1997. – С.173.
31. Политология: Энциклопедический словарь / Редкол.: Ю. И. Аверьянов и др. – М., 1993. – С. 142.
32. Политическая энциклопедия. В 2-х томах / Рук. проекта Г. И. Семигин. – М.: Мысль, 2000.- Т. 1.- С. 566 – 577; **Иванов В. Н.** Конфликтология: проблемы становления и развития // Социально-политический журнал. 1994. - №7 – 8. – С. 51.
33. **Сперанский В. И.** Конфликт: сущность и особенности его проявления // Социально – политический журнал. – 1993. - №5. – С.155.
34. Там само. – С. 158 – 159.
35. Новая философская энциклопедия. В 4-х томах/Рук. проекта В. С. Степин.-М.: Мысль, 2001.-Т .2.- С. 301 – 303.
36. **Смирнягин Л.** Типология региональных конфликтов в современной России // Эволюция взаимоотношений центра и регионов Росии.– С. 11.
37. Там же. – С.22.
38. **Ачкасова В., Дука А.** Указ. соч. – С. 192; **Запрудский Ю. Г.** Указ. соч. – С. 45.
39. Юридическая конфликтология. – М., 1995. – С. 6, 23 – 24.
40. **Желтухин А. И.** Социологическая концепция конфликта // Социологические исследования. – 1994. - №4. – С. 142.
41. **Козырев Г. И.** Введение в конфликтологию. – М., 1999. – С.6.
42. **Овчинников В. С.** Политические конфликты и кризисные ситуации // Социально-политические науки. – 1990. - №10. – С.57.
43. Політичний енциклопедичний словник. – С.174.
44. **Желтухин А. М.** Социологическая концепция конфликта // Социологические исследования. – 1994. - №4.- С.140 — 144.
45. **Овчинников В. С.** Указ. соч. – С. 57.
46. Див.: Політологія / Ред. І. С. Дзюбко, К. М. Левіковський. – К., 1998. – С. 259.
47. **Петров Н.** Политические конфликты в регионах // Эволюция взаимоотношений центра и регионов России. – С. 75.
48. Політичний енциклопедичний словник. – С. 174.
49. **Анцупов А. Я., Шипилов А.И.** Указ. соч. – С. 209, 210.
50. Юридическая конфликтология. – С. 87.
51. Конфликтология / Под. Ред. А. С. Кармина – СПб., 1999. – С. 28 – 29.
52. **Петров Н.** Указ. соч. – С. 83.
53. Юридическая конфликтология. – С. 6.

ДОЗВОЛЬТЕ НЕ ПОГОДИТИСЬ!

дозвольте не погодитись!

54. **Запрудский Ю. Г.** Социальный конфликт (политологический анализ). - С. 88.
55. **Козер Л.** Указ. соч. - С. 42.
56. **Степаненкова В. М.** Указ. соч. - С. 141.
57. **Анцупов А. Я., Шипилов А. И.** Указ. соч. - С. 264; **Ишмуратов А.Т.** Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфлікту. - К., 1996. - С. 9 - 10; Конфликтология / Под. Ред. А. С. Кармина. - С. 56.
58. **Сперанский В. И.** Указ. Соч. - С. 157.
59. Юридическая конфликтология. - С. 44, 45.
60. **Картунов О., Маруховська О.** Назв. праця. - С.104.
61. Политология: Энциклопедический словарь / Редкол.: Ю. И. Аверьянов и др. - М., 1993. - С. 143.